

Dordt en de predestinatie herdacht

Zinspiratie- CCIV-lezing 14-11-19

prof ds Nico den Bok

Dit jaar houden we als protestanten de derde grote herdenking: 2019 Synode van Dordrecht 400 jaar¹, 2018 Staat Israël 70 jaar, 2017 Reformatie 500 jaar. Verkiezing, of predestinatie, is een thema dat de drie herdenkingen verbindt. De Dordtse Leerregels, het derde belijdenisgeschrift van de PKN geformuleerd op de Synode van Dordrecht, heeft predestinatie als hoofdonderwerp. Veel hedendaagse protestanten willen wel aansluiting bij de Reformatie, maar menen dat de Leerregels een andere geest ademen.² En bij verkiezing denken zij allereerst aan Israël, het uitverkoren volk. Zo kom ik tot twee vragen en de opzet voor deze lezing:

1 Staat het 'Dordtse' denken over predestinatie in lijn met de Reformatie?

2 Welk licht werpt Israëls verkiezing op het denken over predestinatie?

¹ Vgl. de herdenking 350 jaar Rembrandt, ook dit jaar. Rembrandt was een jongen toen de Synode plaatsvond.

² Dat komt o.a. doordat in de andere twee belijdenisgeschriften, de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus, verkiezing een heel beperkte plaats inneemt, terwijl ze in de Dordtse Leerregels centraal staan. 'Is volgens protestanten de predestinatie de kern of zelfs het een en al van het christelijke geloof?'

1 Van rechtvaardiging naar uitverkiezing

- ‘Door geloof alleen, niet door werken van de wet’, dat was Luthers klarenstoot. Hij ontleende dit inzicht aan Paulus, maar voegde het woordje ‘alleen’ toe. Hij worstelde er persoonlijk mee: hoe krijg ik een goede relatie met God? Als God ons aankijkt, kijkt Hij ons dan ontstemd aan, nu, en in het uur van onze dood? Wat moet er gebeuren wil God zeggen: ‘Je bent helemaal in orde, kom in Mijn gezelschap, nu en voor altijd’? Moeten, kunnen we daar iets voor doen? Rooms-katholieken en Joden zeiden: er moet geloofd en gewerkt worden, God beloont ons voor onze inspanning. Alleen wie heilig is kan in het gezelschap van de Heilige verkeren. En zo werkt het nog steeds, niet meer in de kerk maar wel in onze wereld, in bedrijven, op scholen: loon na arbeid. Luther zei: onze inspanning en goede daden brengen ons niet in een betere relatie met God, ze zijn daarvoor zelfs een hindernis.
- Voor Luther blijft heiligheid een voorwaarde om in Gods gezelschap te zijn. Maar die heiligheid wordt ons geschonken, die is voor ons verworven door Jezus. Hij heeft ‘de wet vervuld’: als we dat *geloven* beschouwt God ons als heilig, en is alles goed. Door geloof komen we in de rechte verhouding tot God. Werken blijven belangrijk (aan de vruchten kent men de boom), maar ze zijn geen voorwaarde voor God om ons te aanvaarden. Goede werken zijn vruchten: gaven van God die we krijgen als we geloven in wat Christus voor ons gedaan heeft. Calvijn: de wet is regel van dankbaarheid.
- In de generaties na Luther en Calvijn komt steeds sterker de vraag op of geloof dan het laatste *werk* is dat van ons gevraagd wordt om zalig te worden. Nee, zei Luther al (met Augustinus): ook geloof is een gave van God. Het *sola fide* valt onder het *sola gratia*. En God geeft geloof aan wie Hij wil. Dat is zijn keuze. Sommigen gaan geloven, andere niet. Sommigen zijn uitverkoren, anderen niet. Tegen deze radicalisering van de reformatorische inzet kwam protest, want waar blijft de mens en zijn kunnen? Vooral humanisten, Socinianen en Arminianen protesteerden.³ In dezelfde tijd (eind 16e eeuw) ontstond er onder Rooms-katholieken eenzelfde discussie. De Rooms-katholieke Contrareformatie, geleid door de nieuwe beweging van de Jezuïeten, kwam op voor wat mensen zelf kunnen. De tegenstem kwam van de Dominicanen (volgelingen van Thomas van Aquino, later door Rome uitgeroepen tot dé kerkleraar). De tegenstem onder protestanten kwam van de Gereformeerden.
- Arminianen zijn volgelingen van Arminius. Jacobus Arminius⁴ had in Geneve gestudeerd, onder Beza, leerling en opvolger van Calvijn, maar toen Arminius de Engelse Beza-leerling Perkins las, schrok hij. Zo wordt de predestinatieleer deterministisch: alle menselijke activiteit vastgelegd in het eeuwige besluit van God. Arminius werd in Leiden collega van Gomarus, die ook een Beza-leerling was en al over de predestinatie publieke discussies had gevoerd. Arminius wordt geleidelijk uitgesproken, ook tegen Gomarus. Tenslotte wordt hij voor de Statengeneraal gedagvaard, maar voor zijn laatste verdediging overlijdt hij (1609).

³ Humanisten waren in die tijd nog allemaal christelijk en vaak óók hervormers in kerk en samenleving, zoals eind 16^e eeuw Coornhert. Socinianen zijn genoemd naar Socinus (Fausto Sozzini, midden 16^e eeuw).

⁴ Jacob Harmenszoon, geboren in Oudewater. In die tijd latiniseerde men graag de eigen naam. Frans Gommer, uit Gent, werd Franciscus Gomarus; Gijs Voet, uit Heusden, werd Gisbertus Voetius.

Zijn aanhangers stellen een Remonstrantie op, zijn tegenstanders reageren met een contra-remonstrantie. Er ontstaat reuring in gemeentes, ook geweld. De politiek wordt ingeschakeld, eerst door de 'remonstranten', die de steun van de regenten inroepen, later ook door de 'contraremonstranten' die meer steun vinden bij het volk en bij Oranje, stadhouder en generaal Maurits. De laatsten roepen de Synode van Dordt bijeen (1618): daar worden de remonstranten niet gehoord, maar verhoord. En veroordeeld.

- Het voornaamste geschilpunt is niet de vrijheid van de mens. Over de vrije wil spreken de Dordtse Leerregels én de Remonstrantie opvallend weinig. Het gaat om wat de mens *zelf kan* met betrekking tot God en zijn eindbestemming. Remonstranten zeiden: God komt met zijn Thora (wet) en met zijn gezalfde (Christus), de mens komt met geloof of ongeloof. Contra-remonstranten: God komt met zijn wet en Christus én geloof. Ook geloof is gave van God. De lijn van Luther, doorgetrokken. Duidelijker dan Luther zeiden de contraremonstranten, dat niemand gelooft zonder eigen instemming. De vrije wil van mensen is dus opgenomen in het alleenzaligmakende geloof. Dit laatste moest apart gezegd omdat voor remonstranten het geloof zelf ook nog wel als gave van God gezien kon worden, maar dan zo, dat Gods genade (die ons verkiest én geloof geeft) niet onweerstaanbaar is. Dan zou zij overweldiging zijn. Terwijl contraremonstranten dit juist als kracht en troost ervoeren: God doet het, wij hoeven niet te twijfelen, Hij bewaart en redt ons, wat Hij wil geschiedt altijd.

- Vanuit onze tijd terugkijkend naar 17e eeuwse remonstranten, zijn ze nog heel orthodox. Arminius gelooft dat alle mensen zondigen en dat iedereen de hulp van God (wet en Christus) nodig heeft om tót geloof te komen. Maar in Christus gaan geloven, dat doen mensen zelf, in vrijheid. En God verkiest hen die gaan geloven. Contraremonstranten zeggen hetzelfde behalve dat God ook het geloof geeft. Maar daarom kan God degenen die Hij verkiest, niet verkiezen op grond van hun geloof. Het is omgekeerd: God verkiest hen en geeft hen vervolgens het geloof. In een beeld uit een gelijkenis van Jezus: Geloof is het bruiloftskleed dat ieder aankrijgt bij de ingang van de bruiloftszaal. Wie dit kleed niet aanheeft, wordt eruit gezet. Wie het kleed wel aan heeft, is al naar de bruiloft gekomen: de vrije wil is dus al ingeschakeld. In vrijheid komen is noodzakelijk, maar niet genoeg. We moeten ons ook omkleeden. Er zijn vele geroepenen, alleen zij die met feestkleed in de zaal zijn, zijn de uitverkorenen.

- Voor Contraremonstranten of (zoals ze zichzelf noemden⁵) Gereformeerden was een dierbare tekst van Paulus: 'God die ook het willen in ons werkt'. Remonstranten verweten hen determinisme: met het oog op onze laatste bestemming doet God in feite alles en kan de mens niets doen. Toch is dit verwijt niet terecht. Gereformeerden zijn niet deterministisch in

⁵ In de 16^e, 17^e en 18^e eeuw noemden de volgelingen van Calvijn zich bij voorkeur Gereformeerden. Na Napoleon (1816) gaf de nieuwe Nederlandse koning, Willem I, de nationale Gereformeerde kerk (die door de Fransen afgeschaft was) een nieuwe naam: Nederlands Hervormde Kerk. Al snel waren er groepen die niet langer in deze kerk wilden blijven omdat zij te 'vrijzinnig' geworden was, zij scheidten zich af en noemden zichzelf weer met de oude naam: Gereformeerd (1834 Afscheiding, 1886 Doleantie). In 1893 richtte Abraham Kuyper de Gereformeerde Kerken in Nederland op, die in 2004 met de Nederlands Hervormde Kerk herenigd is in de PKN.

hun visie op God. God is vrij en kiest, Hij verkiest. Zij kritiseren op indrukwekkende wijze hun mede-Nederlander en mede-17^e eeuwse Spinoza, die meende dat er noodzakelijkheid in God is. Gereformeerden zijn ook niet deterministisch in hun visie op mensen. Elk mens, ook als hij of zij in zonde gevallen is, heeft een door God gegeven vermogen om te kiezen. Gereformeerden zijn mijns inziens wel deterministisch in hun visie op het samenspel van Gods wil en de menselijke wil. Gods keuze bepaalt alles, ook wat mensen kiezen. Dat heeft niet direct met predestinatie te maken. Gods uitverkiezing is deel van alles wat God kiest. En daaronder valt in feite alles wat God doet met betrekking tot mens en wereld, want dat rust allemaal in zijn keuze, zijn vrije wil.

- Hoe komen de Gereformeerden hierbij? Allereerst vanuit het geloof in God de almachtige schepper van hemel en aarde. Alles wat er is dankt zijn bestaan aan Hem. Dat geldt dus voor de natuur om ons heen en in ons: zij is er en werkt zoals zij werkt omdat God haar het bestaan geeft en haar volgens bepaalde natuurwetten laat ontwikkelen. Maar dat geldt ook voor de menselijke geest, inclusief de wil; ook zij zijn er en werken dankzij Gods scheppingskracht. Bovendien is er het geloof in Gods alwetendheid. Predestineren is *voorbesteden*, van te voren de eindbestemming van mensen bepalen: dat is dus een willen van God gericht op onze toekomst. Omdat Hij alwetend is, weet Hij ook wat onze eindbestemming zal zijn. Maar hoe kan Hij weten wat er nog niet is? Dat kan Hij niet als Hij moet afwachten wat mensen zullen doen, Hij kan het alleen als Hij (mede)bepaalt wat zij zullen doen.
- Hier ligt de dringende vraag van de Remonstranten aan de andere protestanten. Wanneer niet alleen de natuur en alle natuurlijke activiteit, maar ook het menselijke leven tot en met de vrije activiteit van ons willen in Gods hand rust, in zijn wil en keuze: zijn mensen dan toch niet marionetten? Wat zij doen, doen zij omdat God het hen te doen geeft. Geldt dat dan niet ook voor hun verkeerde daden, hun zonden?⁶

2 Van historische naar eeuwige bestemming

- Verkiezing gaat over onze eeuwige bestemming. Maar bij goede protestanten – en dat wilden niet alleen de Contraremonstranten, maar ook de Remonstranten zijn – roept verkiezing *vanuit de bijbel* allereerst geschiedenissen, verhalen over personen en volken in herinnering. Werd Abraham niet uitverkoren, is Israël niet het uitverkoren volk? Opvallend is dat de Dordtse Leerregels over deze Bijbelse verkiezing vrijwel niets zeggen. Als Israël uitverkoren wordt tot volk van God, betekent dit dat alle andere volken verworpen zijn en verloren gaan? Nee toch? Hoewel – zij geloven niet in God of hebben een onjuist godsbeeld, en zij doen vaak niet wat God wil (wie Hij is en wat Hij wil heeft Hij aan Israël geopenbaard). Ook al is het leven buiten Israël niet één en al zonde, er is verschil. Betekent dit dat eigenlijk alleen in Israël het heil te vinden is? Het heil is uit de Joden, zei Jezus zelf.

⁶ Op dit punt hebben de Arminianen nog een tegoed t.o.v. de Gereformeerden. De laatsten maken meestal niet expliciet dat God in zijn genade steeds weer aan onze vrije wil appelleert en dat dit een essentieel deel is van wat Hij effectief voor ons doet. Hij wil zijn doel alleen realiseren onder onze instemming. De Gereformeerden hebben bij de Heer toch vooral een Heerser, een Alleenheerser voor ogen, wiens wil alleen-effectief is en zo alles onder controle houdt. Maar als God werkelijk lijkt op Jezus, krijg ik toch een ander beeld van heerschappij.

- Een eerste reactie is, dat het bij deze uitverkiezing niet om de eeuwige bestemming van mensen gaat, maar om een historische rol of taak die ze te vervullen hebben. God gaf Jacob een speciale weg, maar Hij heeft ook Ezaü gezegend. Saul werd als koning verworpen, hij had gewoon moeten aftreden (en dat was ook wel verdiend). Abraham en zijn nageslacht werden geroepen om andere volken tot zegen te zijn. Eén mens, één volk kreeg iets speciaals van God om daarmee tot een licht voor alle anderen te worden. Het verschil dat de Bijbelse of historische uitverkiezing maakt is dus tijdelijk, het is bedoeld om opgeheven te worden, uiteindelijk heeft God alle volken en alle mensen op het oog.

- Zo ontstaat er inderdaad vanuit Gods verkiezing een historische dynamiek onder mensen. Hij kiest sommigen uit en gaat met hen een weg: Hij bekeert hen, vormt hen, leidt hen, en dat alles doet Hij zo, dat het ook zijn uitstraling krijgt op anderen, tenslotte zelfs op iedereen. Dat is beweging die met het geheel van de Bijbelse verhalen beschreven wordt. De horizon is universeel, zo begint Genesis en zo eindigen de Profeten en Openbaring. Maar de weg tussen begin en einde begint steeds bij één persoon, bij één groep. Onderweg komen ook steeds weer mensen van buiten binnen, mensen die ook gaan geloven en met 'de God van Israël' op weg gaan, zoals Ruth. Ook zij worden door God naar hun bestemming geleid in de gemeenschap die Hij naar haar bestemming leidt.

- Eén volk krijgt iets speciaals – maar dat is niet een extra dat leuk is om te krijgen maar verder niet nodig is om tot je bestemming te komen als mens en gemeenschap. Bij westerlingen van na de Verlichting, als zij nog geloven, leeft sterk het besef, dat ieder volk zijn weg naar God heeft. Laat ieder mens vooral op zijn eigen manier zalig worden. Maar dat strookt toch niet met die dynamiek in de Bijbelse verhalen. Geloven in God, zoals van Abraham en zijn volgelingen gevraagd werd, en dan in dat vertrouwen zijn wil gaan doen, niet alleen in materiële zaken zoals eten en drinken, maar op alle terreinen van het leven, dat is het waarmerk van hen die behoren tot het uitverkoren volk. De historische dynamiek van de verkiezing leidt dus tot een leven van mensen die op God vertrouwen en in de omgang met elkaar zijn goede wil doen. God leidt mensen naar dat leven en samenleven, Hij begint met één groep en komt zo tot de anderen. Zo gaat Hij ook na Christus verder. God geeft mensen en volken tijd om zich tot Hem te wenden. Oude en Nieuwe Testament zeggen erbij: wie dit niet willen en daarin volharden lopen tenslotte dood. Alleen in zijn gezelschap is het leven helemaal goed.

- Behoren tot het volk van God is dus geen optie onder andere, het is uiteindelijk de enige duurzame optie. God verkiest, dat wil zeggen: Hij roept mensen, Hij verzamelt een gemeenschap op aarde, maar zo redt Hij, zo redt Hij van ellende en zonde, zo brengt Hij hen in een goede relatie met de bron van hun leven. In de historische dynamiek zit eeuwigheidsperspectief, in feite vanaf het begin. Behoren bij God is behoren bij de Eeuwige, voor dit en het komende leven. Gaan behoren tot het volk van God is 'toegevoegd worden tot de kring hen die gered worden' (de oudste naam voor de kerk, Hand 2:47). Historische verkiezing en eeuwige verkiezing hangen dus meer samen dan het aanvankelijk leek. Door alle eeuwen en

over heel de wereld klinkt die oproep: Zorg dat je erbij komt – bij het volk van God, bij de kerk van alle tijden en alle plaatsen. Want dit volk is het lichaam van Christus en lid zijn van dit lichaam is uiteindelijk een kwestie van leven of dood.

- En zo zijn we terug bij het punt waarover Contraremonstranten en Remonstranten strenden. Wat of wie maakt dat we lid worden van het volk met het beste levensperspectief? Contraremonstranten zeiden met de remonstranten: Niemand wordt lid tegen zijn of haar wil. Dus wie niet wil – wie niet wil geloven in God schepper van hemel en aarde, de God van Israël en Vader van Jezus Christus – is geen lid van het volk van God. Maar omgekeerd, worden we lid *door* het te willen? Contraremonstranten zeiden: Onze vrijheid is voorondersteld, maar we hebben fundamentele hulp nodig zelfs al om het te gaan *willen*. We kunnen niet zomaar kiezen te geloven. Te geloven dat er een Schepper is. Dat de Schepper van alle mensen zich aan Israël, aan de kerk bekend gemaakt heeft. Dat Hij heilig is, en dat daarom alleen heilige mensen graag in zijn gezelschap verkeren. Dat Hij in Jezus onder ons gekomen is om ons te verlossen van onheiligheid. Dat Hij hen die hun onheiligheid niet willen verwerpen uiteindelijk verwerpt.⁷ Om dit oprecht te geloven is vrijheid een randvoorwaarde (ik kan daartoe niet gedwongen worden), maar ook niet meer dan dat.

- Ik besef dat ik alleen een hoofdlijn heb kunnen schetsen. Allerlei punten vragen om nadere invulling. In mijn ervaring denken de meeste hedendaagse protestanten in feite remonstrants over de kwestie van vrijheid en geloof. Maar de Remonstrantse broederschap behoort nog steeds niet tot de Protestantse Kerk in Nederland. Dat zal zeker ook komen omdat de Dordtse Leerregels nog steeds officieel belijdenisgeschrift van de PKN zijn.⁸ Ik heb willen laten zien dat de contra-remonstrantse visie als het gaat om geloof sterker staat en (bijna) niet deterministisch is, en dat de remonstrantse visie, hoewel ze de mens overschat in zijn kunnen, een tegoed heeft als het gaat om de vrije wil.

- Nadenkend over de erfenis van Dordt zijn we al op enige eigen inzichten gestoten die ons hinderen de hoofdlijn te aanvaarden. Laat ik daarvan nog één voorbeeld geven. Als wij denken aan Gods volk, denken we al snel aan het joodse volk. Meteen komen dan ook kritische vragen op. Zijn Israël en de kerk niet twee heel verschillende groepen? In mijn uitleg zijn ze in wezen één. Het volk van God omvat alle mensen die geloven en Gods wil willen doen, van Adam tot en met de laatste mens die er zal zijn. Zo dachten kerkvaders en reformatoren, remonstranten en contraremonstranten erover. Voor ons is het moeilijker geworden om dat te geloven. Israël, denken wij, dat is het joodse volk, dat zijn mensen die door een bloedband met elkaar verbonden zijn. En de kerk is een geestelijke gemeenschap die bestaat uit mensen van alle volken. Deze visie is begrijpelijk, maar is zij ook waar?

⁷ Geloof is een houding van vertrouwen, maar heeft ook altijd een bepaalde inhoud. Daarom werd van de dopelingen in de vroege kerk een belijdenis gevraagd, en kregen zij daarvoor instructie ('catechisatie').

⁸ In de PKN staan de laatste decennia nauwelijks theologische thema's op de agenda van de synode. De laatste keer dat dit met predestinatie gebeurde was in 1966, zie de brochure *Enige aspecten van de leer der verkiezing. Rapport samengesteld op verzoek van de commissie tot de zaken der Remonstrantse Broederschap en van de generale synode der Nederlandse Hervormde Kerk* (Boekencentrum, 's Gravenhage).

• De Bijbelse en klassiek-christelijke overtuiging is, dat niet onze geboorte, maar onze doop ons tot volk van God maakt. Door de doop worden we lid van het lichaam van Christus, de Messias van Israël en de wereld, door de doop gaan we delen in zijn dood en opstanding, die de vervulling is van de dood en opstanding van zijn volk. In de eerste eeuwen na Christus was voor zijn volgelingen de doop het toegangsbewijs tot de bruiloftszaal, het teken dat ze niet alleen geroepen maar ook uitverkoren zijn: dat ze gekomen zijn en zich hebben laten wassen en kleden⁹ en zo zijn gaan delen in de vreugde van God, de algoede Vader en het trouwfeest van zijn zoon. Dit alles is moeilijk te verbinden met de huidige Israëlliefde én met de afwijzing daarvan, met de visie op de kinderdoop in de rechterflank van onze kerk én met het ‘geseclariseerde’ gevoelen in het brede midden van de kerk. Vele ouderen onder ons zijn uitgeleid uit het diensthuis van dogma’s en levensheiliging, maar zijn in de woestijn ook belangrijke inzichten en praktijken kwijtgeraakt. We zijn vrijer, maar ook ‘heidenser’ geworden.¹⁰ Heidenen zijn mensen die menen, dat de eigen persoon en het eigen volk door een hogere macht verkoren zijn. Christenen die veel van de Bijbelse traditie loslaten en zo weer ‘heidens’ worden menen doorgaans, dat elk mens en elk volk verkoren zijn. In beide gevallen wordt omlaaggehaald wat het betekent om verkoren te *zijn*.

⁹ Dat gebeurde letterlijk: de dopeling werd ondergedompeld en kreeg daarna een wit kleed aan.

¹⁰ Heidenen: zo wordt in de Statenvertaling, die op last van de Synode van Dordrecht gemaakt werd, het oud-testamentisch ‘gojim’ vertaald: de volken buiten het oude Israël, dus die volken zoals en voor zover en zolang ze niet (of niet meer) meegenomen worden in de beweging van God met Israël, de beweging van Abraham naar Mozes en David en Jezus. In het latere, moralistisch geworden Nederland werd ‘heidens’ synoniem voor ‘zij die leven zonder met God en gebod rekening te houden’, ‘zij die de wet niet kennen’ en tenslotte ‘zij die niet christelijk/beschaafd zijn’. Dat is bijbels gezien te kort door de bocht, maar niet zonder waarheidsmoment, en zelf een signaal van een christelijke cultuur die terugglijdt in nieuw heidendom – zoals ook het oude Israël heeft meegemaakt.